

Ljus. Ljus i vårt hus!

December 2015
MÅNADSBILD

Del av modern
olja. Del av modern
olja.

Oljelampor (ålilampo)

LJUSET FRÅN ELDEN i den öppna spisen, från lypärter, talgljus och primitiva oljelampor var i äldre tider de vanligaste ljuskällorna under den mörka årstiden. Först på 1920-talet tänktes den första elektriska glödlampen i Malax.

Oljelampor har människan använt sedan urminnes tider som belysningskälla. De forntida lamporna bestod av en urholkad sten eller en skål av bränd lera med en veke av mossa eller lavar som flöt på oljan i skålen.

Grekisk oljelampa enligt forntida modell.

I de **medeltida oljelamporna** var tranolja, utvunnen ur sälarnas späck, ett vanligt bränsle. Vegetabiliska oljor som rovolja (pressad ur rovfrön), linolja och hampolja fungerade också som bränsle. Lamporna har därför benämnts **tranlampor** och **rovlampor**. Lamporna var låga och skålförmade för att få vekarna att effektivt suga upp den trögflytande oljan. Veken var gjord av lin, hampa eller bomullsgarn. Tranlamporna var illaluktande och sågs av samtiden som fattigmansbelysning i jämförelse med talg- och vaxljus.

Lampor med lyspetroleum som bränsle blev vanliga i slutet av 1800-talet. Med det lättflytande bränslet försvann problemet med trögflytande lysoljor och illaluktande lampor. För första gången i historien fanns det nu en billig och relativt bra belysningskälla.

Petroleumlampa

Petroleumlampen har ett oljehus av glas eller metall för lyspetroleum (fotogen). Lampans brännare är fastskruvad på behållaren. En flat eller rund tubformad veke av grovt bomullstyg suger upp bränslet från bränslebehållaren fram till brännaröppningen. Vekens höjd över brännaröppningen, och därmed ljusstyrkan från den brinnande veken, kan justeras med en vekskruv på brännaren. Det runda, rörformade brännarröret av glas, löst fastsatt ovan på brännaren, styr tillförseln av luft till lågan och skyddar den mot drag.

Petroleumlampornas utformning har varierat, alltifrån enkelt utformade lampor till påkostade och utsmyckade bordslampor och hänglampor. På enklare lampor var lampskärmen av bleckplåt, på dyrare lampor av vitt opalglas.

Gammal, elektrifierad oljelampa.

I slutet på första världskriget och även under de senaste kriget, när det rådde stor brist på lyspetroleum, användes **karbidlampor**.

Idag finns ett brett utbud av moderna oljelampor och oljelyktor, med lampolja som bränsle, både för inomhus- och utomhusbruk.

Håkan Genberg

Foton och lampägare: Håkan Genberg (de tre översta bilderna), Siri Hagback (lampen ovan). Layout: Göran Strömfors.

November 2015
MÅNADSBILD

Johanna Gustafsdotter Stafs spinnrock i Brinkens museum. Spinnrockarna kunde vara en förlovnings- eller bröllopsgåva. År 1893, som är målat på spinnrocken, var Johanna 23 år. Donator: Boris Berts. Johannas spinnrock är en av många gamla fina spinnrockar som finns bevarade vid Brinkens museum. Museets äldsta spinnrock har ett målat årtal 1767. – Färgfoton / layout: Göran Strömfors

Vingspindel (flyckte) med en spolrulle som garnet lindas upp på under spinningen.

Högrocken är uppbyggd på en trebent fotpall. Hjulet är placerat rakt under vingspindeln, som är monterad mellan två ståndare. Den ena av ståndarna är försedd med en skruvanordning så att dragsnörena kan spännas. På den längsta ståndarens tvärså finns ett hål i vilket rockbladet, linfästet, kan sättas fast. Lägg märke till det kraftiga hjulet med fint svarvade hjulekrar och de svarvade ståndarna och benen. Högrocken är donerad till Brinkens museum av Inga-Britt Kullberg.

Spinnrocken (spinnrättji)

Den vanligaste **spinnrocken** benämns ofta *snedrock* eller *tramprock*. Spinnrocken har vanligtvis ett snett lutande stativ och är försedd med *trampa*, *vevstake* (trampsticka) samt ett *drivhjul* som via hårdtvinnade bomullssnören driver trissorna på *vingspindeln* och *garnspolen*. Ståndarna mellan vilken vingspindeln är monterad kan med hjälp av en träskruv i stativets ände förskjutas för att reglera rocksnörens spänning. Tack vare trampanordningen kan spinnerskan ha båda händerna fria för att forma ullsträngen och tråden.

Denna spinnrockstyp började införas från Tyskland till Skandinavien i mitten på 1500-talet. Under de följande århundradena fick den en stor och allmän spridning tack vare inhemska skickliga spinnrocksmakare.

Det var den medeltida uppfinningen av *vingspindeln* som gjorde det möjligt att rulla upp det spunna garnet på en spolrulle samtidigt som ullen spans. Till skillnad från spinning på långrock behövde därför inte spinnrocken stannas för upplindning av garnet.

Högrocken är en spinnrock som kännetecknas av att vingspindeln är placerad rakt ovanför spinnrockshjulet och trampan. Högrocken anses ha sitt ursprung i Tyskland eller Schweiz. Den finns avbildad på 1600- och 1700-talet. Högrocken tog mindre plats än snedrocken, men var inte lika stabil. Olika källor anger att högrocken främst använts för spinning av lin och som spolrock.

Högrocken är förmodligen lika gammal som snedrocken. Båda spinnrockstyperna har funnits i stort sett inom samma områden i Skandinavien.

Långrocken eller **storrocken** är förmodligen den äldsta typen av spinnrock. Den infördes under tidig medeltid till Europa. Den indiska *bomullsrocken* anses vara ursprung till *långrocken*.

Långrocken saknar trampanordning. Den horisontellt ligande sländan drevs med ett rocksnöre från ett stort hjul som vevades för hand. Spinningen måste avbrytas med jämna mellanrum för upplindning på sländtenen av den färdigspunna garntråden.

Långrocken har främst använts för spinning av korta fibrer som bomull, men ull kunde också spinna på denna spinnrockstyp. På 1700-talet när bomull började importeras måste man till en början spinna den på långrockar innan spinnmaskinerna konstruerades.

Håkan Genberg

Kvinna som spinner på en långrock (storrock). Med vänster hand håller hon den ospunna bomullen eller ullen och med höger hand vevar hon runt spinnrockens stora hjul, som driver den horisontellt monterade sländan. När den spunna tråden fått den längd som visas på bilden stoppade spinnerskan hjulet och lindade upp den spunna tråden på sländtenen genom att snurra hjul och slända åt motsatt håll. Denna tavla är målad i Sverige i mitten av 1700-talet. Ett liknande motiv finns på en bild i ett manuskript från 1300-talet i British museum.

Malax museiförenings bildarkiv

Oktober 2015
MÅNADSBILD

Spaden och skoveln (*spada å skååvle*)

I ett inventarium från Korsholms kungsladugård år 1571 uppräknas bl.a. följande redskap: 14 spadar, 7 gräftor, 8 årderbillar, 22 skäror, 18 liar, 1 järnstång och 18 yxor.

Vi vet inte hur kungsladugårdens spadar såg ut på 1500-talet, men sannolikt var de träspadar försedda med en järnskoning. Sådana spadar hade långt tidigare funnits på kontinenten. Men det var först under medeltiden i Skandinavien som järnålderns långskaftiga träspadar, med i regel smala och skovelformiga blad, började ersättas av järnskodda träspadar.

Bönderna i socknarna runt Korsholms kungsladugård var förr tvungna att årligen utföra ett visst antal dagsverken på kungsladugården. Den var ju också avsedd att tjäna som en mönstergård i denna landsdel. Under sina dagsverken vid kungsladugården fick bönderna bekanta sig med nya metoder och redskap för jordbruket, t.ex. järnskodda spadar och järnskodda årder.

Övergången från järnålderns långskaftiga träspadar till medeltidens breda och kraftiga järnskodda spadar har betecknats som ett stort steg i jordbrukets historia.

På de järnskodda spadarna förkortades skaftet och försågs med ett handtag på toppen av skaftet. Spadbladet fick också "skuldror" och en spetsform, vilket medförde att spaden kunde trampas ner i jorden med stor kraft. Spaden fick alltså den form som den har än idag.

För de medeltida bönderna blev den järnskodda träspaden ett mycket mer effektivt redskap för dikesgrävning och bearbetning av jorden än de redskap deras förfäder hade haft tillgång till.

Breda träspadar eller träskovlar, med rak underkant och med lågt uppvikta bak- och sidokanter, fortsatte ändå att användas långt efter det att spadar med spadblad helt av järn i slutet på 1800-talet blev vanliga, men då för andra ändamål än grävning i jord. Denna typ av träskovlar har främst använts som gödelskovel (*dyngskååvål*) i fähus och stall samt som sädesskovlar i rior och härbren ända in i vår tid.

Håkan Genberg

Grotenfelt har i sin avhandling indelat de järnskodda spadarna i tre kategorier: *rundspadar*, *spetsspadar* och *tvärspar*. Rundspadarna anges vara de mest spridda. Enligt Grotenfelt har järnskodda tvärspar med rak underkant varit ovanliga i västra och sydvästra Finland, men varit vanliga i södra och östra landsdelarna.

Ahlbäck påpekar att "i svensksbygderna är dock skillnaden mellan de två förstnämnda slagen så pass liten, att det ofta är omöjligt att veta vilken kategori det är fråga om".

Källor:

Grotenfelt K. G. *Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden* (akademisk avhandling). Helsingfors 1899.

Ahlbäck R. *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland*. Helsingfors 1945.

Två järnskodda spadar vid Brinkens museum. Den ena med mer spetsformigt spadblad och den andra med rundformigt blad. Spadskoningen smiddes i regel av någon bysmed.

Till höger två träskovlar. Denna typ av skovlar har använts långt in i vår tid i fähus och rior. Lätt märke till spaden med "runda skuldror". Det behövdes ingen rak skuldra eftersom spaden inte behövde tryckas ner med fotens hjälp.

Längst t.h. en spade med hela spadbladet av järn. Först i slutet på 1800-talet blev denna typ av spadar vanliga.

Föremålen är från Brinkens museum; foto Göran Strömfors.

Bomärke

Spaden ovan donerad av Linnea Granholm, har tillhört Elsa och Viktor Hagström.

September 2015
MÅNADSBILD

Ethels hus – nymålat!
Septemberhälsningar
från Brinkens museum
& Malax museiförening!

Augusti 2015
MÅNADSBILD

Foto: Göran Strömfors

Blommornas dag vid Brinkens museum
den 9 augusti kl. 13 – Välkommen!

Malax museiförening

Museet är öppet t.o.m. 8 augusti, ti-lö kl.13–18.

Sol och sommar vid Brinkens museum *– välkommen!*

Museet är öppet t.o.m. 8 augusti, ti–lö kl.13–18.

Malax museiförening

Juli 2015
MÅNADSBILD

Foto: Göran Strömfors

Juni 2015
MÅNADSBILD

(liia å räfsa)

Lien och räfsan

SLÅTTERREDSKAPEN var få och enkla förr i världen. Lien, räfsan och högaffeln var de huvudsakliga redskapen långt innan slåttermaskiner, höräfsor och andra hästdragna redskap började användas vid höbärgningen.

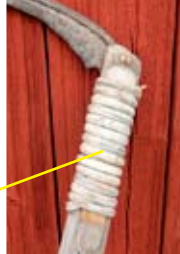
Slåttern började vanligtvis någon vecka efter midsommar, men innan dess skulle redskapen ses över och repareras. De slitna liarna, som använts och slipats många gånger föregående sommar, behövde föras till bysmeden för att "klappas om", dvs. smidas tunnare och härddas av smeden. Liarna slipades efteråt på gårdens slipsten – ett arbete som måste upprepas många gånger under slåttertiden.

Gårdens handräfsor behövde ofta kompletteras med nya räfstinnar eller räfsskaft. Säkerligen var det en och annan ung räfserska som under våren fått en ny och vackert utformad räfsa som fästmansgåva.

Räfsans storlek var anpassad efter användaren. Barnen, som redan i unga år måste vara med i höbärgningsarbetet, hade egna små räfsor.

Räfstinnarna tillverkades vanligen av späda och sega rönnar som barkades och täljdes för att passa in i borrhålen i räfshuvudet av björkvirke. Räfsskaftet gjordes helst av asp för att räfsan skulle bli lätt och få en slät och stickfri yta.

Lien var i första hand männens redskap och räfsan kvinnornas och barnens.

Några räfsor och liar vid Brinkens museum. Räfsorna på bilden, inkl. den korta barnräfsan, har 11 räfstinnar. Var det antalet en "standard" i Malax? En av räfsorna har likväl 13 räfstinnar. – En av liarna är försedd med en liegrind som användes bl.a. vid slåtter på myrar och kärr för att bättre samla den glesa gräsväxten *). – Lägg märke till den slitna lien på vilken liebladet är infäst i lieskaftet (knavelorvet) med en hårt surrad vidja. *) Se månadens bild i juli 2012.

MÄNNEN BÖRJADE SLÅ GRÄSET så tidigt som möjligt på morgonen medan dagen ännu låg kvar i gräset och var lätt att slå med lien. Kvinnor och barn räfsade och bredde ut det slagna gräset i tunna strängar för torkning. Senare under dagen räfsades gräset ihop och formades med räfsa och händer till små hövolmar (*kåpor*) för att torka till följande dag.

Kåpona gjorde man med hjälp av räfsan. En liten grässträng räfsades först ihop och med räfsskaftet vilande mot axeln, böjde man sig ner, tog med ena handen under hösträngen och den andra ovanpå, och vek grässträngen dubbelt först en gång och sedan en gång till ett halvt varv. Om handgreppen var rätt utförda formades *kåpona* till små gräsbollar med lufthål tvärs igenom, vilket gjorde att de torkade bra. De vikta grässtråna på *kåopans* övre sida bildade ett slags grästack, som skyddade mot eventuella regnskurar.

Skickliga *kåopare* böjde sig inte ned och använde händerna när de vek grässträngen till en *kåopa*. De formade istället *kåpona* snabbt med enbart räfsan och fötterna och sparade sina ryggar.

Följande dag, om bärgningsvädet var gynnsamt, bredades höet i *kåpona* ut på nytt för fortsatt torkning innan det räfsades ihop för hand till stora hösträngar för att sedan bäras eller köras till höladorna.

I början på 1900-talet fanns det slåttermaskiner i många gårdar i Malax. Den första slåttermaskinen lär ha köpts till Malax redan år 1888. Tidigare och många år senare slogs allt gräs med lie. De hästdragna höräfsorna (*höijrefsari*) och hövänderna (*höijsprettari*) blev vanliga i Malax i början på 1930-talet. Höbärgningsarbetet blev nu mycket lättare. Men lien och räfsan behövdes fortfarande fastän hästar och maskiner övertagit det tyngsta slåtterarbetet.

Håkan Genberg

Kopning vid Bertsgårdarna, Bäschoåla, ca 1930. I bakgrunden ses Brinken med Skogmans ria och Orregårdens uthus. Foto Johannes Eriksson.

Räfsan får icke vändas med tinnarna uppåt, ty det förorsakar regn. – Om man räfsar rent under ladudörarna, får man god fårlycka. – Om en kvinna bär in första höfamnen i ladan, erhåller man tacklamm.

(Ur Johannes Klockars uppteckningar i Malax på 1880-talet)

Färgbilder/layout: Göran Strömfors. S-v bilden: Malax museiförening.

Grindårdar med järnbill och bågformig handtagsslå vid Brinkens museum. Lägg märke till tråkilarna i dragåsens infästning i bakståndaren. Genom att flytta kilarna under eller ovan dragåsen ändrades dess vinkel, dvs. hur djupt årderbillen skall gå i jorden.

Årdret är försett med vändskiva och benämns vändal, viendaal, eller vändård. Brinkens museum.

Maj 2015
MÅNADSBILD

Årdret (*aale*)

ÅRDER i olika utförande är urgamla bruksredskap för jordbearbetning. Med primitiva krokårdar *ärjades* jorden redan under förhistorisk tid.

Ännu i slutet av 1700-talet var årdret det vanligaste åkerbruksredskapet i Malax tillsammans med gräftan, spaden och harven. *Åker-redskapen är endast et litet årder, som kallas Al, och en vanlig harf med järnpinnar*, skriver Erik Klingius år 1767 om malaxböndernas åkerredskap.

Årdren användes för uppkörning och luckring av åkerjorden före sådden liksom för nedmyllning av gödsel och utsäde. Eftersom årdren inte nådde särskilt djupt i marken, korsärjades åkrarna i flera täta fåror såväl på längden som på tvären. *Åkern köres 4 gånger till Rågen och 2 gånger till Kornet*, skriver Klingius.

Trädesåkrarna (*tressoåkra*) ärjades med årder och harvades flera gånger under sommarhalvåret inför höstens sådd.

Ärjning med krokårdar på 1500-talet enligt Olaus Magnus i *Historia om de nordiska folken*.

Krokårdar av olika utföranden anses vara den äldsta typen av årder. Krokårdret är sammansatt av endast tre delar: en krokig *dragås*, *årderfot* med årderbill samt *handtagsslå*.

Grindårdret har varit den vanligaste årdertypen i Syd-Österbotten och är en mer utvecklad årdertyp än krokårdret. Det har till skillnad mot krokårdret *dragåsen* fäst i *bakståndaren* och är därför en stadigare konstruktion än krokårdret. Dessutom kan dragåsens vinkel mot årderfoten ändras för att reglera fårans djup.

Årdren tillverkade bönderna själva och årdrens utseende kan variera något mellan gårdarna, men grundkonstruktionen är enhetlig. Järndelar till årder och andra redskap, såsom billar till årder och tinnar till harvar är ofta hemsmidda.

Eva Ekblad (1920–2000) plöjer en stubbåker med *viendaale* i Hallånsölo, Övermalax. Foto Birger Ekblad.

Gemensamt för alla årdertyper är att de är symmetriskt byggda. Årderbillen föser därför jorden likformigt åt båda sidor vid ärjningen.

Årdret, som endast drar upp en fåra i jorden, är egentligen en föregångare till plogen med vändskiva, men förhållandet mellan de två redskapen är långt mer komplicerat. Ett årder som försetts med en vändskiva benämns *viendaal*, *vändård* eller *handplog*. Med vändårdret plöjdes stubbåkrarna på hösten och potatisfåror på våren.

VÄNDPLOGARNA skiljer sig från årdren genom att plogen har en osymmetrisk, vanligen snedställd plogbill och vändskiva som vänder de uppskurna jordtillorna åt ena sidan. De äldsta plogarna var träplogar med snedställd vändskiva av trä och plogbill av järn. En detalj på plogen som skiljer sig från årdret är en järnkniv eller *rist* monterad framför plogbillen. Plogristen skär upp jorden vid plöjningen.

De gamla vändplogarna av trä och vändårdren saknar vanligtvis en rist. För att plöja en gräslinda med ett vändårdret eller en träplog måste man först skära upp jordtillorna med en separat hästdragen *rist*.

Årdren som plöjningsredskap började i slutet på 1800-talet och i början på 1900-talet att ersättas av de effektivare vändplogarna av järn, men årdren försvann inte helt. Så länge man hade tillgång till hästar var årdret, *pärnaale*, ett mycket praktiskt redskap för uppkörning av potatisfåror, kupning och ogräsbekämpning i potatisland och trädgårdar.

Håkan Genberg

Foto och layout: Göran Strömfors

April 2015
MÅNADSBILD

Längd 111 cm,
sätets höjd 46 cm,
högsta höjd 66 cm.
Okänd donator;
möjligen tillhört Signe
Tallgren, vars namn är skrivet
med blyerts på framsidan. Kat.nr 16825.

Framför den öppna spisen i Tufvasgården vid Brinkens museum står en skrubelbänk med den fastmonterade kardan. Ovanpå ligger den andra kardan med handtag för båda händerna, färdig att börja användas. På bänken ett mindre kardpar.

Kardor och skrubelbänken (*kååda å skrubälsiete*)

FÅREN KLIPPTES under vårvintern och hösten. Den klippta ullen förvarades i en säck på en varm plats i stugan, vanligtvis i utrymmet bakom spismuren.

Ullen skulle bearbetas i flera omgångar innan den kunde börja spinnas till garn. Ullen skulle både **skrublas** och **kardas**.

På **skrubelbänken**, *skrubälsiete*, som stod vid sidan om den varma spisen, fick ullen den första behandlingen.

Skrubelbänken har en stor karda, *skrublo*, fastmonterad och uppåtvänd. Den som skulle *skrubla* ullen satte sig på bänken och höll i skaftet på en lös karda med båda händerna och rev ullen mot den fasta kardan. Ullen kardades ihop till *skrublor*.

En hög med *skrublor* togs sedan under armen och plockades sönder i luftiga tussar över ett tygstycke utbrett på golvet. Den sönderplockade ullen lades upp på den varma spiskanten, där glöden från brasan värmden ullen så att den blev lätt att karda. Ullen kardades med kardor till *kåådningar*. Av dessa tog man litet ull i taget, när man satt intill spisen och *tållade*, dvs. gjorde *tållona*, som sedan spanns till garn med spinnrocken.

Ullkorgen med *tållona*, färdiga att spinnas, förvarades på åsarna uppe under taket. När kardorna inte användes så lades litet ull i dem om de förvarades inomhus.

*

VILKA REDSKAP som användes för att kamma och karda den ull som skulle spinnas på sländor i forna tider är det väl ingen som riktigt vet. Den typ av kardor som vi ser idag började tillverkas och få en allmän sprid-

ning på 1700-talet när statsmakten ville få fart på den inhemska spinningen. Dessförinnan hade kardorna till största delen importerats.

En karda består av en lätt böjd träplatta med handtag. Över träplattan är ett läderstycke spänt och fastsatt. Läderstycket har ett stort antal genomstuckna små stål-krokar. Krokarna, kardornas tänder, är gjorda av U-formigt böjda ståltrådsbitar, som stuckits genom läderstycket innan lädret spikats fast på träplattan. Benen i U:et är vinklade mot kardans handtag på halva skänkelns längd. Ståltrådens grovlek, vinkelns placering och hur tätt kardans tänder sitter, visar vilken typ av kardor det är frågan om. Skrubbelbänkens kardor har glesare rader med tänder än de kardor som används för att finkarda ullen.

Siri Hagback

Kardpar med glesare (t.v.) och tätare tandrader. Kardorna till höger är donerade av Eva Ekblads dödsbo. Kardyta 12 x 25 cm, skaft 12 cm. Kat.nr 16008 a-b.

Läs mer om kardning och spinning i artikeln "Ull, lin och de flitiga kvinnorna" i boken *Öväbyiji i Malax runt 1950*.

Pressjärnet och strykjärnet (*pressjääne å strykkjääne*)

ETT MYCKET GAMMALT SÄTT att få linnetextilier släta och blanka har varit att gnida linnet med en s.k. **glättsten** eller **gnidsten**. Linneplagget breddes ut och sträcktes på ett fast underlag eller på ett särskilt **glättebräde** och gnedes sedan med den runda och bullformiga glättstenen tills linnet blev slätt och blankt.

Glättstenar av massivt glas har hittats i flera kvinnogravar från 800-talet, bl.a. på Birka i Mälaren. Någon glättstilverkning förekom inte i Norden före medeltidens slut. De glättstenar av glas som hittats i vikingatida gravar har sannolikt införts söderifrån. Sådana glasstenar var säkert svåråtkomliga och statussymboler för ett fåtal rika kvinnor under vikingatiden. Alla andra fick antagligen använda slipade och polerade naturstenar till glättningen.

Glättstenar av glas tillverkades av glasbruk på 1800-talet och har använts vid glättning av mindre klädesdetaljer ända in på 1900-talet. Glättstenarna användes jämsides med mangelbräden och kavlar som användes för mangling av större linnetextilier.¹

Uppgifter om **pressjärn** och deras användning är kända sedan 1600-talet. De tunga, massiva gjutjärns- eller smidda pressjärnen, tillverkade på något järnbruk, har i första hand varit skräddarnas verktyg för att pressa ut sömmarna på avigan i klädeplaggen. Hela pressjärnet hettades upp i öppen eld och risken för sotspår på de pressade klädesplaggen var stor. Pressjärnen var därför inte så lämpliga för strykning av ljusa linnetextilier och andra finare tygplagg.

Lodstrykjärnen, som också är kända sedan slutet av 1600-talet, är inte tillverkade i ett enda massivt stycke som pressjärnen. Lodstrykjärnen är ihåliga med ett hölje (*lodhus*) av gjuten mässing eller hopsatta av smidda järnplåtar. En smidd eller gjuten järnklump (*lod*), som upp-

hettats i öppen eld, sattes in i lodhuset före strykningen. Lodhuset har baktill en gångjärnsförsedd eller uppdragbar liten lucka som stängdes efter att lodet förts in i strykjärnet. Ofta hade man flera lod till varje lodstrykjärn så att ett lod alltid kunde ligga i elden för uppvärmning.

Klädesplagg och andra textilier stryks och manglas bäst om de är lätt fuktade. Därför fanns det alltid en *björkvispel* till hands för stänkning av vatten på de plagg som skulle strykas. En **pressduk** av linne skyddade klädesplaggen under strykningen.

Utmärkande för de allra äldsta press- och strykjärnen är den rundade framdelen. Senare fick strykjärnen ett mer båtformigt utseende likt våra moderna strykjärn.

Under senare delen av 1800-talet, när järnspisar började sättas in i stugorna vid sidan av de öppna spisarna, blev det möjligt att värma strykjärnen direkt på järnspisen. De gamla lodstrykjärnen kunde då läggas åt sidan och ersättas av lättare strykjärn med en plan och polerad gjutjärnsplatta som underdel.

Redan 1882 uppfanns det första *elektriska strykjärnet* i U.S.A., men denna typ av strykjärn kom inte i allmänt bruk förrän många decennier senare.

Håkan Genberg

Källor: Kjellberg, S.T. *Gnida och mangla*. Aktiebolaget Ratura. Malmö 1945
Kull, K.O. *Från glättsten till el-strykjärn*. Juts böcker. Älvdalen 2002

Övre bilden visar några pressjärn och stryklod från Tufvasgården och Orregården vid Brinkens museum.

En glättsten hittades vid utgrävningen av järnåldersboplatsen i Kalaschabrännan 1987–1989.

¹ Se Månadsbilden i maj 2014 om mangelbrädet.

Februari 2015

MÅNADSBILD

Issåg vid Brinkens museum: längd 215 cm,
bladets största bredd 18 cm,
skaftets längd 53 cm.

Issåg vid Kvarkens båtmuseum (KBM 2759), även nedan: längd 213 cm,
bladets största bredd 25 cm,
skaftets längd 63 cm.

Issågen (*iissååje*)

BLAND ALLA OLIKA TYPER av gamla sågar som finns vid Brinkens museum och Kvarkens båtmuseum finns en sågtyp som benämns **issåg**. Issågarna användes ända in på 1950-talet när is togs upp ur åar och andra vattendrag under vårvintern. Isen sågades i stora block och kördes sedan med häst till lands. Isblockens dimensioner, ca 1 x 0,5 m, anpassades efter isens tjocklek. Ju tjockare istäcke desto mindre block behövde sågas.

Det var ett besvärligt arbete att få upp de tunga isblocken ur isvaken. Med krokar, båtshakar (*tjex*) och en trästege drogs isblocken upp ur isvaken och lastades på en speciell iskälke försedd med bankar och sidbräder för att isblocken inte skulle glida av kälken. Isen lagrades i stora isstackar och täcktes med tjocka lager av isolerande sågspån för att isen skulle hållas kall och bara smälta långsamt under våren och försommaren.

Sågspånen packades både ovanpå och mellan varje block så att isblocken inte frös ihop och gjorde det svårt att hacka loss de isbitar som senare skulle tas ur stacken.

Isen användes bl.a. för kylning av mjölk och andra mejeriprodukter. Vid Stuckis mejeri (nu Malakta) och vid Malax Andelsmejeriet på andra sidan av Malax å, tog man förr varje vinter upp is ur ån och lagrade isen i isstackar eller i ett enkelt byggt isförråd bredvid mejerierna.

Jan och Elvin Thure i Övermalax lär ha tagit upp is ur ån fram till 1950-talet. Isen sålde de i stora mängder till pälsdjursfarmarna, som använde isen för att kyla ned djurfodret (råvaror som slaktavfall och fisk). Det förekom också att bönder tog upp is för att kyla mjölken sommartid.

ISSKÅPEN VAR FÖREGÅNGARE till nutidens eldrivna kylskåp. De började bli vanliga i slutet av 1800-talet och användes främst i städernas hushåll, restauranger och affärer för förvaring av matvaror. Isskåpen var tillverkade i trä, 1–1,5 meter höga, försedda med dörrar, dubbla isolerade träväggar och invändigt klädda med zinkplåt. Isen lades i en plåtbehållare upptill i skåpet och smältvattnet rann ut genom hål i plåtbehållarens botten och ner genom kanaler i dubbelväggarna och kylde på så sätt matvarorna i skåpet. Smältvattnet tappades ur nedtill med en kran eller fick rinna i ett fat.

Isskåpen behövde fyllas på med ny is minst en gång i veckan. Isen levererades eller hämtades från någon närbelägen isstack.

Fisk- och köttbutiker behövde också krossad is till butiksdiskarna innan frysar och kylskåp blev vanliga.¹

Håkan Genberg

¹ Se Månadens bild för Kvarkens båtmuseum i april 2013.

Orgelnisten Mikael Hagberg (1858–1935) och sonen Inge (1891–1951) i sin *tjibiko* omkring 1910. Fotograf: Selma Boström. – Se Leif Finnäs artikel om Mikael Hagberg och hans verksamhet i Malax i *Aanacko* 2015.

TROJKA ÄR ETT RYSKT ORD som betyder "grupp om tre". Ursprungligen avsågs ett hästspann med tre hästar spända i bredd framför en kibitka-slåde eller -vagn. Trojkan utvecklades i Ryssland under 1700-talet och användes först för snabba leveranser av post och vid långa resor i etapper där de trötta hästarna kunde bytas ut vid varje stopp. Det var endast förmögna ryssar och höga tjänstemän som hade råd att sätta ihop en trojka.

Kyrksläden (*Tjibiko*)

DEN TYP AV KYRKSΛÄDE som i Malax kallas *tjibiko* har funnits i de flesta gårdar i Österbotten. Det var gårdens finaste slåde som framförallt användes för färder till kyrkan, men även för andra resor vintertid.

Januari 2015
MÅNADSBILD

De *tjibikor* och seldon som finns bevarade från 1800-talet och senare är ofta grant målade och dekorerade. Vackra slädar och seldon var statussymboler

och skulle följaktligen synas, höras och beundras på vägen till kyrkan eller till något annat resmål. Hästens seldon kompletterades vanligtvis med en sidolk (*sidålltji*) så att dess gjutna mässingsklocka skulle klinga vackert under slädfärden.

KIBITKA ÄR NAMNET på en typ av rysk slåde och en vagn som förr var ett mycket vanligt åkdon i det gamla Ryssland. Från Ryssland kom kibitkan till Finland. Kibitkans bakre del var försedd med en kur eller sufflett, formad som ett bågformigt tak av tältduk och spänd över det bakre sätet. (Benämningen "Kibitka" har släden och vagnen fått av ett tatariskt ord för ett kupolformigt lågt tält).

Kibitkans kur, som är öppen framtill, kunde stängas för att skydda de resande mot väder och vind. Kibitkans kusk, som satt på främre sätet, saknade väderskydd. Förmögna ryssar brukade spänna tre hästar (*Trojka*) framför kibitkan. Det unika med *trojkan* är att mitthästen körs i trav och de båda ytterhästarna i galopp. På så sätt blev hästarna mindre trötta och kunde springa med hög hastighet, upp till 40–50 km/tim.

Den ryska kibitkan, kallad *tjibiko* på malaxdialekt, har säkert påverkat utformningen av de *tjibikor* som tillverkades i Österbotten, men som inte försågs med en skyddande kur.

Johan Wilhelm Fontell, som var präst i Malax 1900–1933, ägde en kibitka med uppfällbar kur som vindskydd.¹ Frågan är om det är en original kibitka med kur, eller om det är en vanlig *malax-tjibiko* som Fontell försett med kur.

Fontells kibitka.
Foto: Siri Hagback 2009

Prosten Fontells gamla kibitka med uppfällbar kur, vadderat säte inne i kibitkan för prostens samt plats för kyrkböcker och vad som behövdes för att ge nattvarden vid hembesök. Vindskydd med två små fönster samt ett täcke att knäppas fast över prostens fötter och ben kompletterade utrustningen. Kusen som satt på kuskbocken längst fram fick använda päls och långullsfäll om vintern var kall.

TJIBIKONA TILLVERKADES av lokala hantverkare och detaljutformningen kan skilja sig mellan byarna. Kännetecknade för en *tjibiko* är de kraftigt böjda medarna framtill och den uppåtböjda slädskärmens framtill, vilken skyddar de åkande mot snöklumpar som hästens hovar kastar upp. På skärmens krön finns ofta ett mässings- eller järnräcke som tömmarna löpte genom. *Tjibikona* har två säten. *Tjibikons* höga och plana bakstycke tjänar också som ryggstöd för dem som sitter på det bakre sätet. Kuskbocken framtill är högre än baksätet.

Typiskt för *tjibikona* är också de långa utstående sidolejdare som placerade i längdriktningen på båda sidor om släden. Lejdarna bildar en V-form och fungerade antagligen som utliggare och hindrade den relativt smala *tjibiko* att stjälpas vid körning i djup snö.

Eftersom de österbottniska *tjibikona*, till skillnad från den ryska kibitkan, saknar en kur som skydd för passagerarna mot väder och vind, fick de åkande istället skydda sig med pälsar och långullsfällar. Om *tjibikons* botten fylldes med hö eller halm hölls säkert också fötterna varma.

Håkan Genberg

¹ Fontells kibitka finns avbildad och beskriven i museiföreningens publikation *Vällingklockan* nr 2 i december 2014. – Layout: Göran Strömfors